

УДК 340

М. Салей,кандидат юридичних наук,
асистент кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ПРИНЦИПІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКсіОЛОГІЇ

У сучасних умовах конституційного розвитку України складаються сприятливі обставини щодо формування та виокремлення у системі конституційного права такого його аксіологічного складника, як конституційна аксіологія. Будь-який вид аксіологічної діяльності як у сфері визначення змісту аксіосфери конституційних норм та конституціоаналізу, так і ціннісної праксеології, спирається на певні принципи.

Сутність принципів конституційної аксіології детермінується двояко: у першому розумінні, що має прояв у дослідницькій та практичній діяльності, а також у змісті правової системи України, заснованій на конституційних положеннях, та функціонуванні публічно-владного механізму; у другому розумінні втілюється природа цінностей як основ формування конституційної правосвідомості та критеріїв оцінки явищ та процесів, що мають місце у конституційній реальності.

Діалектична єдність цих двох аспектів (методологічного та праксеологічного) має бути розкрита у системі принципів конституційної аксіології.

Відштовхуючись від природи конституційних цінностей та складних взаємозв'язків у їх системі, для теорії та практики конституційної аксіології можна запропонувати комплексне використання системи таких принципів:

– гуманізму, що розуміється як «система світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення і право на вільну самореалізацію. Гуманізм визначає вивільнення можливостей людини, є критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивіда-

ми, етнічними і соціальними групами, державами»;

– системності (оцінювання ціннісного компонента різних взаємодіючих явищ та процесів);

– комплексності (користування не лише напрацюваннями юридичної науки, але й концептуальними досягненнями різних наук у процесі аксіологізації політичної, соціальної, економічної, культурної, екологічної матерії);

– врахування об'єктивно-суб'єктивної природи конституційних цінностей та відсутності категоричних оцінок (легальних критеріїв їх співвіднесення). Як справедливо зазначає Г. Гаджів, «конституційні принципи не винаходяться людьми, вони ними виявляються, як і будь-які об'єктивно існуючі закони – природні, економічні» [3, с. 51];

– історичної та соціокультурної мінливості конституційних цінностей, їх динамічний розвиток;

– ситуативності та детермінованості різними чинниками (аксіологія має визначити ситуацію та умови, в яких існують конституційні цінності, врахувати фактори впливу на процес їх досягнення). За принципом детермінізму «реальні природні, суспільні процеси детерміновані, тобто вони з'являються та зникають закономірно внаслідок дії певних причин» [17, с. 243], що дає змогу спрогнозувати їх наслідки у сфері конституційної аксіології;

– поєднання теорії (науки) та практики у виявленні істинного змісту конституційних цінностей; інтерактивності (оцінка має моделюватися на основі з'ясування інформації із різних джерел);

– функціональності у певних сферах суспільних відносин, оскільки ба-

гато конституційних цінностей мають інструментальний характер, поєднуючи в собі мету та засоби її досягнення (наприклад, суверенітет);

– формалізації конституційних цінностей, зокрема шляхом їх унормування з метою захисту їх якісних та кількісних характеристик, поширення на все суспільство;

– врахування форм взаємодії між конституційними цінностями як їх взаємозалежності, так і конкуренції; співвіднесення суспільних та особистісних конституційних цінностей;

– балансу та пропорційності цінностей у вирішенні конституційно-правових спорів та подолання конституційно-правових колізій.

При цьому останній принцип у конституційно-правовій науці залишається найбільш дискусійним. Його прихильники стверджують, що «найважливішим завданням під час реалізації Конституції є підтримка балансу і пропорційності конституційно захищених цілей, цінностей та інтересів. При цьому неприпустимою є підміна однієї цінності іншою або її зменшення за рахунок іншої цінності» [9, с. 8].

Крім того, значення принципу балансу конституційних цінностей зумовлюється необхідністю підтримання соціальної стабільності. Цей принцип забезпечує збереження основних системних правових засад соціуму – індивідуальної свободи і загального блага, права і закону, влади і власності.

Однак представники протилежної позиції вважають неприпустимою абсолютизацію принципу балансу інтересів і цінностей у конституційній судовій практиці порівняно з універсальним принципом формально-правової аргументації, що виражає сутність юридичної оцінки, загальну характеристику будь-яких галузей права. У зв'язку із цим ними зазначається, що «Конституційний Суд всіляко уникає говорити про конфлікт цінностей, веде мову про їх баланс <...> При цьому кожна з конституційних цінностей, між якими виникла колізія, має бути збережена

в рамках наявної конституційно-правової суперечності, яка не обов'язково має долатися шляхом усунення цього протиріччя» [21, с. 12]. Абсолютизація принципу балансу цінностей може призвести до «негативізації» самої правової функції та не враховує специфіки і призначення правової сфери соціального регулювання суспільних відносин, оскільки у цьому разі часто втрачається юридичний сенс оцінки правової колізії як джерела розвитку несуперечливої системи формально-нормативних регламентацій, що мають відображення в законодавчих текстах. Крім того, це неминуче «затіняє» суть самих соціальних конфліктів і можливість створення більш досконалих правових норм, що забезпечують гарантії від їх повторного виникнення, сприяють гармонійному соціальному розвитку. «Проблема полягає в непридатності або спірності застосовності самої теорії балансу цінностей до такого порядку, в якому поряд зі «звичайними» цінностями формально констатується цінність вища, оскільки не можна, не суперечачи самому собі, побудувати баланс – рівновагу про те, де а ргіогі (уже і ще на конституційному рівні) закладений конфлікт, вирішення якого, його результат заздалегідь конституційно логічно вирішений <...> Правозастосовець ставить себе в умови аксіологічного дуалізму – формальної (юридичної) і реальної (фактичної) оцінки, причому друга коригує першу» [21, с. 13, 15].

Справді, абсолютизація принципу балансу цінностей є неприпустимою, тому що може протирічити ієрархічній природі системи конституційних цінностей. Але у разі виникнення конкуренції та/або конфлікту між цінностями, що лежать на одному рівні ціннісної піраміди, використання інструментарію зазначеного принципу для їх вирішення видається не тільки доцільним, але й конче необхідним.

Як справедливо зазначає Є. Васильєва, такі принципи, як «суспільно-правовий діалог, суспільна довіра, баланс соціальних цінностей з метою

формування консенсусу <...> забезпечують комунікативну легітимність як в умовах соціально-правової кризи системи, так і в компаративістських оцінках різних конституційно-правових доктрин. Крім того, вони забезпечують нові можливості для змагальної юридичної аргументації і можливості розвитку сучасних юридичних технологій, заснованих на постпозитивістському методологічному дискурсі» [1, с. 723].

Принцип балансування конституційних цінностей тісно пов'язаний із принципом пропорційності, що використовується у зарубіжному законодавстві та судовій практиці у зв'язку з обмеженням прав людини. Так, Хартія основоположних прав Європейського Союзу закріпила широкий каталог прав та свобод, водночас допускаючи можливість їх обмежень за умови, що такі обмеження мають бути передбачені нормами права/закону; мають не порушувати саму сутність таких прав і свобод та бути підпорядкованими принципів пропорційності, тобто такі обмеження можуть бути запроваджені, лише якщо вони є необхідними та справді відповідають цілям загального інтересу, визнаного Союзом, або потребі захисту прав і свобод інших [5, с. 1249–1254].

Принцип пропорційності також вдало відображений у положеннях статті 36 Союзної Конституції Швейцарської Конфедерації, де визначено, зокрема, що обмеження основних прав має бути обґрунтовано публічним інтересом або захистом основних прав третіх осіб та бути пропорційним [11, с. 542]. Згаданий принцип впливає і з Конституції Республіки Португалія, а саме з положень ст. 18, за якими закон може обмежувати права і свободи та їх гарантії тільки у випадках, спеціально передбачених Конституцією, при цьому обмеження мають бути зведеними до того, що необхідно для захисту інших прав чи інтересів, охоронюваних Конституцією; а також із положень ст. 19 в аспекті відповідності 40 засобів, що застосовуються під час воєнно-

го або надзвичайного стану, розумній необхідності, а також їх адекватності з метою найшвидшого відновлення конституційного устрою у повному обсязі [5, с. 752].

На 13-му конгресі Конференції Європейських Конституційних судів, у роботі якого брали участь представники 36 країн Європи, було висловлено позицію щодо необхідності дотримання такого важливого критерію принципу правового регулювання, як сумірність (пропорційність) обмеження прав поставленим цілям. Конституційний Суд Республіки Білорусь часто застосовує принцип пропорційності як критерій оцінки конституційності правового акта, захищаючи конституційні цінності – основоположні права та свободи людини – від неправомірного державного втручання [2, с. 62–76].

Венеціанська Комісія у Висновку до Конституції України акцентувала на необхідності дотримання Конституційним Судом України принципу пропорційності під час тлумачення обмежень прав і свобод людини, оскільки останній не відтворений Конституцією України, статті якої допускають багато обмежень фундаментальних прав і свобод та визначають такі обмеження у загальних рисах. Інакше кажучи, остаточне рішення має мотивуватися на критерії пропорційності, що передбачає збалансованість між дотриманням конституційності і негативними наслідками скасування конституційних змін.

В аспекті захисту фундаментального права на свободу та особисту недоторканність принцип пропорційності став підґрунтям у мотивуванні Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2011 р. № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання) в частині визначення ним неконституційними відповідних положень Кодексу адміністративного судочинства України, які, зокрема, встановлювали строки адміністративного затримання особи без судового рішення до 10 діб. Через невдалу редакцію ч. 3 ст. 29 Основного Закону України (якою визначено га-

рантію щодо неможливості затримання особи без мотивованого рішення суду більше ніж на 72 години стосовно лише кримінального процесу) Конституційний Суд України пішов цікавим шляхом, на основі принципу верховенства права та його важливого складника – пропорційності – побудував висновок про те, що затримання без вмотивованого рішення суду в адміністративному процесі не може тривати довше, ніж затримання у кримінальному процесі, пояснюючи це меншою суспільною небезпечністю адміністративного правопорушення порівняно зі злочином. На основі цього він підсумував, що конституційна вимога, яка міститься в ч. 3 ст. 29 Основного Закону України щодо максимально можливого часу обмеження свободи особи без вмотивованого рішення суду в кримінальному процесі, має враховуватися під час визначення максимально можливого часу такого обмеження в адміністративному процесі і не може перевищувати 72 години [15].

Головне призначення принципу пропорційності у практиці конституційного судочинства полягає у контролі над втручанням влади у права та свободи. Для обґрунтування його правомірності необхідно не лише дотримання таких вимог, як наявність легітимної мети, для досягнення якої вводяться заходи обмеження, використання лише необхідних і суворо зумовлених цією метою заходів, залишення мінімальних гарантій для прав та свобод та недопущення скасування їх сутності, але й забезпечення інших правових вимог, зокрема, рівності, правової визначеності та балансування публічних та приватних інтересів [22]. Наприклад, в одній зі справ про свободу вираження поглядів та думок вийшов конфлікт між правом на свободу слова та правом на захист честі і гідності, де судовий орган висловив позицію, що «приватно-правовий інтерес може і має поступитися, тим більше, коли справа стосується вираження поглядів, спрямованого не прямо проти такого інтересу в приват-

ній, особливо економічній сфері, яке не ставить особистих цілей, а, навпаки, є внеском в інтелектуальне зіткнення думок з питань, що становлять суттєвий суспільний інтерес» [20, с. 480, 540–541].

Більше того у німецькому конституційному праві наголошено, що цей формальний принцип має особливу роль для розуміння балансу інтересів на практиці [5, с. 237–238]. Зв'язок цих двох принципів очевидний хоча б тому, що «...міра врахування конкуруючих інтересів <...> визначається знову ж таки відповідно до принципів пропорційності...» [18, с. 26].

На ідеї пропорційності в англійському праві базуються трактування права свободи слова, у чому вбачається балансування публічних та приватних інтересів, зокрема щодо можливості притягнення до відповідальності за поширення інформації, яка хоча й була справедливою, але завдала шкоди приватній особі, не принісши жодної користі суспільству; за критику дій уряду, яка має намір повалення влади в державі, водночас закон допускає критику суспільних питань з метою звернення уваги на необхідність проведення законним шляхом реформ наявних інститутів (аналогічне стосується релігійних і моральних питань). Ідею пропорційності покладено також в основу розуміння в Англії права публічних зібрань, яке, як стверджує А. Дайсі, може бути обмежено заради абсолютної необхідності збереження королівського миру, а саме коли незаконна поведінка учасників мітингу порушує мир, а мир може бути збережений лише припиненням зборів [6, с. 276–280, 314–317].

Зарубіжні правники, зокрема у рамках німецького права та права Європейського Співтовариства, переважно принцип пропорційності сприймають як інструмент контролю за тим, щоб втручання державної влади в особисту свободу відбувалося з метою захисту законних цілей, було необхідним і пропорційним у вузькому сенсі, а агресивні заходи застосовувались у тому разі,

коли переслідуються особливо важливі цілі [23, с. 96].

Ґрунтовний аналіз практики зарубіжного конституційного судочинства та Страсбурзького суду щодо використання та визначення принципу пропорційності здійснив С. Шевчук, сформулювавши цей принцип так: «обмеження можуть бути покладені на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної визначеної мети» [19, с. 68].

М. Савчин зазначає, що критерій пропорційності визначає домірність між здійсненням фундаментального права та необхідністю його обмеження, саме він забезпечує обґрунтований і легітимний характер обмежень прав людини [16, с. 281]. Він формулює принцип пропорційності так: «індивідуальний тягар покладається на особу державним правовим актом тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно значущої мети» [16, с. 595].

С. Рабінович обґрунтовано вказує на триаду критеріїв принципу пропорційності: реальний захист прав людини; забезпечення справедливого балансу між вимогами захисту особи та охороною суспільного інтересу; дотримання стандартів демократичного суспільства [14, с. 31–32].

В. Кампо визначає принцип пропорційності не лише як принцип правомірності обмеження прав та свобод та балансу приватних і публічних інтересів; у правовій державі він має дотримуватися законодавчим органом у сфері соціального захисту громадян (пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави, між інтересами кожної особи та держави), за нехтування державою цього принципу в зазначеному питанні має місце нераціональне використання бюджетних коштів у соціальній сфері [13].

Однак, враховуючи ціннісний потенціал принципу пропорційності, його слід розглядати у ширшому сенсі як принцип справедливого правового ре-

гулювання у цілому. М. Козюбра, аналізуючи згаданий принцип в аспекті основних вимог принципів верховенства права та правової держави, вважає, що він має «застосовуватися також у вирішенні питань про відповідність злочину і покарання, праці і винагороди за неї тощо; а також у питаннях виборчої сфери (зокрема, розмір виборчого порога має визначатися не виключно на основі політичної доцільності, але й з урахуванням принципу пропорційності як вимоги верховенства права) з метою забезпечення демократії» [10, с. 6–7].

У зв'язку із цим можна підтримати Ю. Євтошук у тому, що «з одного боку, пропорційність ґрунтується на справедливості, а з іншого – сприяє її досягненню, але в жодному разі не підміняє її. Пропорційність – не просто елемент юридичної справедливості, це у більшості випадків її необхідний інструмент, за допомогою якого справедливість відтворюється, зокрема у юридичній сфері» [8, с. 36]. Головна мета принципу пропорційності – захист обсягу та змісту фундаментальних прав та свобод особи в усій правовій площині від свавільного впливу з боку публічних органів, а саме від їх надмірного впливу (зокрема, дискреційного характеру); необґрунтованої дискримінації, неналежного виконання ними своїх обов'язків щодо захисту цих прав та свобод. Водночас цей принцип має сприяти балансуванню публічних та приватних інтересів, що для нього є не лише найбажанішим результатом, але й методом пошуку «золотої середини» вирішення проблеми необхідності відповідного правообмеження, оскільки він не може ігнорувати публічно значущу мету, для досягнення якої воно здійснюється [8, с. 66–67].

Таким чином, можна зробити висновок, що принцип балансу та принцип пропорційності, як правило, використовуються одночасно, доповнюючи один одного у різних сферах державної діяльності (правотворчій, правозастосовній та правоохоронній) як у системі взаємодії людина–держава, так і під

час зіставлення цінностей окремих індивідів та суспільства у цілому, а також під час функціонування публічно-владного механізму.

Саме застосування принципів конституційної аксіології, особливо у практиці Конституційного Суду України, є важливим засобом реалізації конституційної доктрини демократичного розвитку державності та одночасно універсальним інститутом вирішення соціальних протиріч і конфліктів у системі владовідносин.

Ключові слова: конституційна аксіологія, принципи конституційної аксіології, конституційні цінності, принцип балансу та пропорційності.

У статті запропоновано комплексне використання системи принципів конституційної аксіології, що зумовлені природою конституційних цінностей та складних взаємозв'язків у їх системі для конституційної теорії та практики.

В статті пропонується комплексне використання системи принципів конституційної аксіології, які обумовлені природою конституційних цінностей та складних взаємозв'язків в їх системі для конституційної теорії та практики.

The article deals with the complex of application of the system of principles of constitutional axiology, which have been caused by the nature of constitutional values and by the complex of interconnections in their system, for constitutional theory and practice.

Література

1. Васильева Е.Г. Принцип аксиологического подхода и проблема совершенствования конституционного законодательства. Вестник ВолГУ. Серия 5. 2014. № 2 (23). С. 69–74.
2. Василевич Г. Конституционно-правовые основания ограничения прав и свобод человека в Республике Беларусь. Конституционное правосудие в новом тысячелетии: альманах. Ереван, 2003. С. 62–76.

3. Гаджиев Г.А. Конституционные принципы рыночной экономики: Развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации. Москва: Юристъ, 2002. 286 с.
4. Головатий С. Верховенство права: монографія; у 3 кн. К., 2006. Кн. 2. Верховенства права: від доктрини до принципу. С. 625–1276.
5. Государственное право Германии в 2 т. / Г. Арним, Р. Бартльшпергер и др. Москва: Институт государства и права РАН, 1994. Т. 2. 320 с.
6. Дайси А.В. Основы государственного права Англии / под. ред. проф. П.Г. Виноградова. 2-е. изд. Москва, 1907. 674 с.
7. Ереклинцева Е.В. Суверенитет и демократия как конституционные ценности современной России: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2010. 239 с.
8. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дис. ... канд. юрид. Наук. Київ, 2015. 214 с.
9. Зорькин В.Д. Аксиологические аспекты Конституции России. Сравнительное конституционное обозрение. 2008. № 4. С. 7–20.
10. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних. Наукові записки / редкол.: В. Брюховецький та ін.; НаУКМА. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 3–9.
11. Конституции государств Европы: в 3 т. / под. общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т. 2. 840 с.
12. Конституции государств Европы: в 3 т. / под. общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т. 2. 840 с.
13. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік

та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08/page2> (дата звернення: 12.12.2016 р.).

14. Рабінович С.П. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / С.П. Рабінович; Академія правових наук України; НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. Львів: Астрон, 2004. 171 с.

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) від 11.10.2011 р. № 10-рп/2011. / Офіційний вісник України. 2011. № 24. Ст. 3089.

16. Савчин М.В. Конституційне право України: підручник / відп. ред. проф. д-р юрид. наук М.О. Баймуратов. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с.

17. Філософський словарь. / авт.-сост. И.В. Андрущенко и др. Киев: А.С.К., 2006. 1056 с.

18. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Роман Корнута. Київ: Видавництво «Реферат», 2004. 176 с.

19. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). Вісник Академії правових наук України. 2000. № 1 (20). С. 69–77.

20. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Реферат, 2007. 848 с.

21. Шустров Д.Г. Иерархия конституционных ценностей. Конституционное и муниципальное право. 2013. № 6. С. 6–14.

22. Decision on the Construction of the provisions of the Constitutional Court rulings of 25 November 2002, 3 December 2003, 16 January 2006, 26 September 2007, 22 October 2007, 22 November 2007, 24 December 2008 and of the Decision of 15 January 2009, 20 April 2010. URL: <http://www.lrkt.lt> (дата звернення: 12.02.2017 р.).

23. Griller S. The Lisbon Treaty: EU constitutionalism without a constitutional treaty? / S.Griller, Z. Jacques. Wien: Springer, 2008. 383 p.

